

COSTEL CIOANCĂ¹, ROMÂNIA

Cuvinte cheie: călătoria la iad, rai, viu, mort, dimensiune eschatologică.

***Călătoria la iad* sau miracolul (in)certitudinii. Considerații despre un motiv eschatologic prezent în basmul fantastic românesc**

Rezumat

Dimensiunea trans-mundană a motivului călătoriei la iad a cuiva, în viață fiind și pentru un deziderat oarecare, precum și omniprezenta relație dintre carnal și non-carnal, dintre viu și mort descoperită într-o asemenea lume, face din acest motiv unul dintre cele mai seducătoare subiecte de imagologie tradițională. Exercitând deopotrivă un rol spiritual (prin dimensiunea inițiativă pe care o presupune o astfel de călătorie într-o lume/dimensiune rezervată ne-viilor, celor cu o altă substanță corporală), cât și unul social (prin revelarea dimensiunii în care vor fi pedepsiți postum cei fără o conduită moral-cotidiană), motivul care face obiectul prezentului studiu pune accentul pe reducerea *formei* și substanțializarea *funcției* pe care o are o astfel de călătorie. Eroii care întreprind astfel de călătorii, eroi mitici sau de epic fantast, iau contact cu dematerializarea corporală și cu criza existențială pe care o suferă corpul și sufletul celor ajunși, datorită unor filtre sau grile tradițional-axiologice, aici, într-o astfel de lume/dimensiune. Apoi, prin deciptarea de către o ființă superioară a celor văzute, încărcat catartic și cu dezideratul pentru care descinsese într-o asemenea lume împlinit, eroul se va reîntoarce în lumea celor vii unde, firesc, va descărca catartic cele văzute, spre dreaptă alegere ulterioară... Este ceea ce am încercat eu să surprind în studiul de față, din perspectivă hermeneutică și cu accentul pus pe dimensiunea eschatologică a unei asemenea călătorii la iad.

¹ Academia Română, Muzeul de Artă Veche Apuseană „Ing. Dumitru Furnică – Minovici”, București.

Keywords: descent to hell, heaven, alive, dead, eschatological dimension.

***Journey to Hell* or the Miracle of the (in) Certitudes. Considerations about an Eschatological Motive in Romanian Fairytale**

Summary

Trans-worldly dimension of the motive of travelling to hell by someone who is alive and has specific purpose, as well as the discovery in such world of the omnipresence relation between carnal and non-carnal, between alive and dead, is what it makes from this motive one of the most seductive themes of traditionally imagology.

Exercising both a spiritual role (by the initiatory dimension that assumes such a travel in a world/dimension of the un-alives, of those with different material substance) and a social one (by revealing the dimension of the postume punishment of those without a moral conduit), the motive of this study emphasis the reduction of the form and substantiate the function of such a travel.

The protagonists who made such travels, mythical heroes or of fantast epic, experience the body dematerialization and the existential crisis of the body and soul of those who arrives, through filters or traditional-axiological filters, in such a world/dimension.

Then, the decryption of those seen by a superior being who is cathartic loaded and with the purpose of descended in such world completed, the hero will come back to the world of the livings where, naturally, will unload, for righteous choice, those who seen. It is what I tried to present in this study, from hermenautical perspective and accentuated the eschatological dimension of such a travel to hell.

Călătoria la iad sau miracolul (in)certitudinii. Considerații despre un motiv eschatologic prezent în basmul fantastic românesc

„Iadul și Raiul te așteaptă și te primesc așa după cum te-ai conformat în viață legii acesteia creștine universale, a milosteniei” spunea Papadima în articolul *Rai și Iad, sau alte chipuri ale lumii noastre* din cartea sa consacrată imaginarului tradițional.² O astfel de tranșantă afirmație care caracterizează și (de)limitează mecanismele funcționării, reprezentării și valorizării viziunii tradiționale asupra lumii, nu este singulară, autorul citat prezentându-ne și altele asemenea.³ Prin natura însăși a faptelor/acțiunilor de contabilizat (pe pământ, în viață fiind) și de pedepsit (într-o altă lume, după moarte), astfel de locuri ale pedepsirii pentru răul făcut, nu aveau cum să scape imaginarului tradițional. Realități culturale (colective) subordonate sau juxtapuse unor realități psihice (individuale), astfel de locuri ale pedepsirii sunt prezente și la nivelul miturilor clasice⁴, subiectului fiindu-i alocate numeroase studii de specialitate.⁵ Interesant de menționat este faptul că inițial astfel de zone (*Hades*-ul grecesc, *Sheol*-ul evreiesc) nu erau zone rezervate eminemente pedepsirii celor păcătoși/răi, ci erau ținuturi ale „umbrelor, lipsite de sevă și de bucuriile vieții pământene”, ulterior acestea devenind „loc al pedepsei postume pentru cei necredincioși sau păcătoși”.⁶ Spre exemplu, bine documentat, locul evreiesc al pedepsirii (*Sheol*) a fost, în etapa timpurie thoraică și veterotestamentară, „locașul tăcerii”⁷; mai mult, conform altor mențiuni,⁸ acesta nu era decât un loc în care se strămutau cei care mureau, fără implicația pedepsirii (= *Locuința morților*). Abia ceva mai târziu, în acest loc subteran rezervat inițial morților, se pot prăbuși de vii și nelegiuții⁹...

În structura operatorie a basmului fantastic românesc pot fi decelate, în imediată și strânsă legătură cu valorizarea faptelor (bune sau rele), câteva credințe eschatologice. În spiritul propriei axiologii, comunitatea tradițională românească, generatoare și/sau consumatoare și de basm fantastic, a reprezentat anumite acțiuni (ne-)conforme cu normele general-acceptate de comunitate ca fiind „rezervate” *răului*.¹⁰ În încercarea de armonizare

² Papadima 2015, p. 71.

³ Vezi, în cartea citată supra, articolele *Puritate* (p. 124-128), *Chipuri mai blânde pentru rău* (p. 135-142), *Umbra grea a păcatului* (p. 158-161), *Moartea – chip privit cu liniște* (p. 172-175) etc.

⁴ Dintre cele mai cunoscute publicului larg, amintesc *Infernul roman* (Chevalier, Ghebrant 2009, p. 470-471; Evseev 1994, p. 77; Kernbach 1989, p. 250-251), *Hadesul grecesc* (Kernbach 1989, p. 210), cu zona specială *Tartaros* (*Ibidem*, p. 572), *Sheolul evreiesc* (*Ibidem*, p. 538), cu o zonă rezervată celor mai răi, *Gheena* (*Ibidem*, p. 202), babilonianul *Kigallu* (*Ibidem*, p. 282), *Naraka* Indiei vedice (*Ibidem*, p. 414) etc.

⁵ Brunel 2008; Culiănu 1994; Ghisoni 1962; Jost 1961 etc.

⁶ Evseev 1994, p. 77.

⁷ Psalmi, 94, 17.

⁸ Geneza, 42, 38; Iov 14, 13; Psalmi, 88, 3.

⁹ Numeri, 16, 30-33.

¹⁰ Nu voi insista aici și acum asupra conceptului de *rău*. Este în curs de redactare o *Istorie a răului din*

și verosimilizare a ontologicului cu gnoseologicul, creatorul anonim de basm sau colportorul a subordonat, (in)conștient?!, o experiență a personalului unei sume de credințe, ordonate și valorizate simbolic prin practicarea unor norme colective.¹¹ Este și cazul motivului ales de mine, motiv important nu doar prin materializarea imaginară a unor pedepse post-existențiale pentru anumite acțiuni/atitudini din timpul existenței fizice, ci și prin semnificația simbolică a acestuia.

Despre ce este vorba? În numeroase basme, eroul principal și de condiție socială modestă, va trebui să îndeplinească o (ultimă) poruncă a unui senior căruia îi era vasal sau aservit; anume, să călătorească „la iad” sau spre tărâmul unde sălășluiau după moarte cei apropiați cuiva (tărâmul „*prin care viu nimeni nu poate să treacă*” cum apare în *Eneida* lui Vergilius¹²), mobilul fiind aducerea unui obiect anume deținut de către o rudă apropiată acestui senior. Vie și eficace, prezentarea călătoriei către un astfel de tărâm, revelatoarele descoperiri (vizând echitatea faptelor de conștiință) făcute de către erou într-un astfel de tărâm și, mai ales, semnificațiile simbolice ale celor văzute constituie obiectul mitanalizei de față.

Iluzie existențială și adevăr eschatologic

Cu mențiuni notabile, fără a se constitui în apanajul unei facțiuni, reprezentările și valorizările din basmele luate în discuție, reprezentări și valorizări prin și la care este supus trupul carnal al celor care au greșit aici, pe pământ, altora, se apropie, fără doar și poate, de viziunea dogmatic-creștină.¹³ Deconstructiv, cadrul dogmatic încremenit în care sunt prezentate astfel de călătorii inițiatice și descoperiri eschatologice, este reliefat de posologia unor credințe creștine care (de)limitează și încatenează orice intenție de autonomie¹⁴,

basmul fantastic românesc, unde această realitate psihică a *răului* este amplu dezbătută sub aspect conceptual, simbolic și semnificant, cu capitole dedicate și noțiunii generale de rău, motiv pentru care nu voi insista în studiul de față decât asupra motivului eschatologic ales spre mitanalizare.

¹¹ Despre zona de pedepsire a mitofolclorului românesc, *Iad*, vezi la Fochi 1976, pp. 245-246; Olinescu 2001, pp. 369-371 (cu o amplă descriere a pedepselor aplicate pentru fiecare tip de răutate și/sau păcat comis!); Taloș 2001, p. 68 etc. Pentru zona mitică, o amplă descriere a topografiei și pedepselor aplicate în Infern celor care, în viață, greșiseră într-un fel sau altul (cuiva), a se vedea la Vergilius 1980, VI, 268 și următ.

¹² Vergilius 1980, VI, 154.

¹³ Apocalipsa, 8, 6-13; 9; 12; 17; 18; 20, 11-15.

¹⁴ Scenariul pedepsirii postume a cuiva după moarte și ca urmare a încălcării flagrante și/sau a trăirii vieții neconform cu valorile și/sau principiile morale creștin-tradiționale, a vizat, la nivelul imaginarului colectiv, deopotrivă actul îngrijirii carnalului (*somatotherapeia*), cât și actul terapeutic al îngrijirii sufletești (*psychétherapeia*). Fixarea atenției asupra semnificației simbolice pe care o au astfel de abateri, cu figurarea explicită a judecării acestor abateri și, cu certitudine!, generând efecte psihologice și morale, poate constitui oricând o proteică temă de cercetare. Cum, de altfel, s-a și întâmplat: aș aminti aici doar contribuția Ralucăi Betea (2013), un interesant studiu în care fantasmale și/sau pulsionile spirituale ale vieții/lumii de apoi sunt valorizate prin prisma realității faptelor și acțiunilor de aici, din viața pământească...

exemplul elocvent fiind oferit în basmul *Vizor, craiul șerpilor* din colecția I. Pop-Reteganul:

[...]Fiecare om până trăiește pe pământul vostru păcătuiește, iar când păcătuiește, calcă legea lui Dumnezeu. Păcatul poate fi mai ușor sau mai greu, după cum este și fapta. Dumnezeu nu lasă nici un păcat nepedepsit, numai atunci când omul cunoscându-și greșala sa, se-ntoarce cu inima curată. Apoi unele păcate sunt mari, pentru că le vedem și noi mari. Dar mai sunt unele păcate, care nouă nu ni se par mari și tot sunt mari.¹⁵

Toată narațiunea aceasta pivotează astfel, fără doar și poate, în jurul unei asocieri deductive: omul e păcătos orice ar face, trăind pe un pământ blestemat *ab initio* după căderea din paradis a strămoșului omului.¹⁶ Viziunea aceasta a fost stimulată, cu certitudine, și de realitățile psihologice pe care dogma creștină, interesată să subordoneze credințele precreștine stocate în memoria colectivă¹⁷, le vehicula. Totuși, receptivi la dimensiunea simbolică a unei atare călătorii esoterice într-un spațiu altfel de evitat (= Iad), creatorii anonimi ai acestor basme aduse în discuție au „simțit” potențialul social-moralizator al acestui mitem, materializând la maximum capacitatea de reprezentare și valorizare a imaginilor prezentate ca fiind realități trans-mundane ale iadului.

Traducerea *in actu* a acestor realități trans-mundane, vine să reliefeze și să justifice o anumită conduită (non)morală a cuiva: tot ce va întâlni, în drumul său inițiativ, eroul sărac, este legat strâns de fenomenologia scenariului existențialist tradițional.

Astfel, nu este deloc surprinzător ca, dincolo de anumite realități sociale,¹⁸ în genere defavorabile eroului de condiție social-modestă, să avem, ca o contrapondere, și cazuri în care reprezentanți ai clasei sociale superioare să pătimească, după moarte, pentru nedreptățile făcute aici, pe pământ. Spre exemplu, în călătoria sa către iad, eroul unui basm din colecția D. Furtună vede cum boierii trăgeau la ham și „*mâncau jăratec în loc de*

¹⁵ Pop-Reteganul 1986, p. 83.

¹⁶ Geneza, 3.

¹⁷ [...]Biserica a trebuit să lupte împotriva afluxului continuu de elemente <<păgâne>> (adică, aparținând religiei cosmice) în practicile și legendele creștine. Rezultatul acestei lupte înverșunate a fost mai curând modest, mai ales în sudul și sud-estul Europei, unde folclorul și practicile religioase ale populațiilor rurale mai înfățișau încă, la sfârșitul celui de-al XIX-lea veac, figuri, mituri și ritualuri din cea mai îndepărtată Antichitate, ba chiar din protoistorie. (Eliade 1978, p. 160)...

¹⁸ Dintre cele mai spectaculoase și documentate istoric, majoritatea cuprinse într-un viitor studiu dedicat exclusiv unor astfel de (noi) realități sociale, amintesc: *o dovadă a sclaviei/robiei?* (Un boier cumpără un băiat pe care îl folosește la munca de la grajdurile sale! – Robea 1986, p. 226); *o relație tipică de tip senior-vasal* (Nijloveanu 1982, p. 222); numeroase menționări la nivelul basmului fantastic a unor cazuri de *iobăgie* (Pop-Reteganul 1986, p. 76, 215, 222), a instituției *cătăniei* (*Ibidem*, p. 246), de *analfabetism ritualic* (un erou va semna un contract cu degetul însângerat – Bârlea 1966, I, p. 316), de *progres tehnologic* (un erou vrea să dea un telefon unui împărat, „să gi`ie să-m boteză copilul” (*Ibidem*, II, p. 376) sau *educațional* (un tată vrea să își de băiatul la „o școală de meserii sau comercială, să înveță băiatu seva mai mult”, cu taxe școlare de plătit anual! – *Ibidem*, I, pp. 493-494) etc.

*grăunțe*¹⁹; mai mult, importanța dezideratelor etice de practicat aici, în timpul vieții și pe pământ, este relevată de dialogul purtat de acest erou cu boierul cel bătrân, tatăl celui care îl trimisese pe erou la iad: acesta îi spune eroului că fiul său, boierul cel tânăr, trebuie să facă pomeni „*la văduve, la săraci și la lipsiți*”, „*să lase lăcomia și să zidească din avere sfinte biserici*” pentru a nu ajunge și el la iad!²⁰

Simbolica drumului de parcurs din lumea vie către iad, subiect amplu dezbătut deja²¹, aici, la nivelul epicului fantast de basm face parte dintr-un model ontologic cu exemple mitice clasice. Orfeu va merge în împărăția subterană a lui Hades spre a o readuce sus, în lumea celor vii, pe soția sa Eurydice, prea repede trecută în lumea umbrelor.²²

În legătură directă cu această descindere în *lumea de jos* a lui Orfeu, cu siguranță o experiență marcantă, și cu inventarea acestei (noi) interdicții a uitării înapoi²³, sunt de amintit nu doar credințele Greciei antice față de problema *morții* și a *morților*²⁴, dar și credințele Romei antice unde, din 12 până în 20 februarie se țineau așa-numitele *Dies Parentales*, urmate de *serbarea morților* din 21 februarie, *Feralia*:

[...]Sufletele repauzaților locuiau în lumea de jos (**mundus**) sau **iad (orcus)**, și se se numeau **manes**. Romanii vechi deși nu au crezut în remunerarea sau pedeapsa după moarte, totuși și-au imaginat stări diferite pentru sufletele repauzaților, și pe cele fericite le-au numit **lares**, pe cele nefericite, suferitoare însă, **larvae**. Manes cu lares sunt mult sinonime și sufletele Manes au fostenerate ca și zei.²⁵

Apoi, este de reamintit drumul către tărâmul morților făcut de către Aeneas, spre a-și întâlni tatăl, pe Anchises²⁶ (cu invocarea către Sybilla a predecesorilor care îndrăzniseră să intre în Infern!²⁷), drum de asemenea plin de reprezentări ale opțiunilor conștiente făcute de către eroi sau ale hotărârilor făcute de către zei. În fine, călătoria lui Dante, scriitor de geniu, cu o imaginație bogată, în infern, lasă posterității „o poveste șamanică, o poveste care ar fi putut avea loc în orice spațiu sau timp”...²⁸

Practic, aceste călătorii ale eroului, de mit clasic sau de basm fantastic, către tărâmurii

¹⁹ Furtună 1973, p. 15.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ Vezi Crețu 1980, pp. 113-164.

²² Ovidius 1972, X, pp. 279-280.

²³ Vezi Cioancă 2014a; 2014b; 2015; 2017.

²⁴ Majoritatea morților supraviețuind, într-o altă formă material-spirituală în *tărâmul umbrelor* stăpânit de *Hades*; în cazul oamenilor deosebiți – eroi, personaje mitologice, profeți, conducători politici/militari remarcabili etc., sufletul acestora rămânând sus, pe pământ, și intervenind în diferite probleme... (Knight 1970, p. 101 și următ.; Idem, 1973, pp. 399-400).

²⁵ Marienescu 2008, pp. 84-86; cu sublinierile autorului.

²⁶ A se vedea Vergilius 1980, VI, 268 și următ..

²⁷ *Ibidem*, 119-123.

²⁸ Culianu 1994, p. 237.

ale morților, au rolul unui amendament la modelul ontologic de referință (= credințele legate de modul de repartizare la iad sau rai al celor decedați conform conduitei morale avute în timpul vieții). Proiecția și/sau rejecția celor experimentate vizual acolo de către erou, se vor constitui, cum altfel?!, în ontologice evenimente care, la finalul basmului, vor re-defini, re-modela traiectul existențial al eroului.

Simptomatic pentru topografia eschatologic-imagologică a noii lumi în care intră eroul de basm fantastic românesc²⁹, mi se pare paragraful din basmul *Vizor, craiul șerpilor*, din colecția I. Pop-Reteganul:

[...]Adecă ce văzu? Tot lucruri de care mult se minună. Mai întâi trecu pe lângă un om acoperit cu nouăzeci și nouă de țoluri, toate nouă nouțe, și totuși murea de frig. Mergând mai departe, văzu un om acoperit cu un țol de tot rupt și subțire, iar pe el ploua cu zăpadă și totuși îi era cald. Trecând pe lângă aceștia, nu departe vede un alt om, așezat cu spatele pe pământ, pe care doi servitori cu un sucitor îl îndopau cu mâncarea, ca pe o găscă, și totuși se văieta că e flămând. În alt loc văzu un om slab de tot ca o lespede și mânjit cu smoală, pe care alți doi servitori îl jupuiau și iar îi trăgeau pielea pe el. Mergând mai înainte, văzu un om cufundat într-un loc până la grumazi, pe care, când încerca să iasă, îl lovea un berbecu cu capul în frunte, încât iar cădea în lac. Trecând de aci, văzu un bolnav, zăcând în pat și tot strigând după ajutor, dar nu venea nimeni. Mai încolo văzu un om spânzurat de limbă. În alt loc văzu un om legat de mâini și de picioare și la mâini trăgeau câte doi boi, acum într-o parte, acum într-alta.³⁰

O astfel de reprezentare materializată în acte și acțiuni punitive post-existențiale vizând anumite derapaje caracteriologice sau morale ale unor conducători din lumea de sus a eroului, nu este singulară.³¹

Ipostazierile trupului carnal al celor întâlniți de către eroul ajuns în această lume a

²⁹ Pentru zona miturilor clasice care atestă intrări/descinderi în infern, vezi capitolul V dedicat de P. Brunel problemelor de topografie (Brunel 2008, pp. 72-84).

³⁰ Pop-Reteganul 1986, p. 82.

³¹ [...]Atunci apa se desface în două și merge Alexandru ca pe-o cărare de prin cucuruz prin mijlocul apei. Ajungând de cealaltă parte, tot merge el până dă de un câmp mare cu iară până la brâu; acolo era o ciurdă de boi mari, dar slabi, numai cu pielea pe oase; se legănau de slabi! Se minună mult Alexandru de astă vedenie: cum de boii acei mari, în așa bună și de multă pășune și numai nu cad de pe picioare de slabi? Dar merse el mai departe până nimeri într-un câmp năsipos numai ici-colea câte o buruiiană și acolo o ciurdă de boi mici, dar frumoși și grași de gândea că amu-amu pleznesc de grași. De astă vedenie se minună Alexandru și mai tare, dar merse mai departe până ce ajunse la o pădure mare, acolo poame multe și grânețe și prin copaci niște păsări mari țipau cât le lua gura: <<Vai de noi și de noi, că rău vedem, rău am văzut și rău vom vedea!>> Ele adică țipoteau de foame! Mergând mai departe, ajunse într-un tufiș numa ici-colea câte o alună, acolo mii de păsărele ciripeau și cântau: <<Bine ni-a fost, bine ni-e și mai bine vom ajunge, că suntem toate sătule!>> (Ibidem, pp. 219-220). O asemenea „geografie” a lucrurilor de întâmplat în cazul unor atitudini și acțiuni non-altruiste pe pământ, avem și la Sbierea 2010, pp. 144-145.

pedepsiților, sunt explicate aici, în aceste pasaje citate, ca un efect (inevitabil) la o cauză anterior-obiectivă (=răul înfăptuit, în viață fiind, cândva-cuiva). Cum se poate lesne închipui, o astfel de (re)prezentare a unei astfel de lumi dincolo de lumea material-fizică, palpabilă și trăită de către consumatorul de basm fantastic, trebuie să producă efecte considerabile.

Echivocul răului și alternativa binelui

Dar, lucru de înțeles la o comunitate tradițională de cultură orală precum cea românească, generatoare și/sau consumatoare și de basm fantastic, această adevărată „somatologie a condamnării” trupului carnal și dincolo de viață, trebuia să aibă o supapă imagologică prin care răul-posibil-de-întâmpnat să poată fi evitat. Tensiunile interioare ale corpului supus unor diferite pedepse, în funcție de răul făcut cândva-cuiva, în viață fiind și pe pământ, este tradus de creatorul anonim de basm din esoteric în convenționalul de tip cotidian, mai ușor de receptat, înțeles și valorizat de către auditoriu.

Spațiu de inspirație imagologică, lumea aceasta accesată dintr-un motiv oarecare de către eroul sărac, reliefează în mod evident, constant și pregnant dezechilibrele sociale ale unei comunități, cu accente pe privilegiile efemere și derapajele caracteriologice care, iată, într-o altă lume/dimensiune, *non-materială*, nu mai contează, accentul căzând efectiv pe *moral*.

Este, în fapt, o autentică (și subiectivă?!) epistemologizare a corpului, carnalul trăit aici, în această dimensiune a răului, obiectivând alegerile sufletești făcute cândva, pe pământ, de către cei pedepsiți. Căci, toată experiența aceasta esoterică trăită dintr-odată de către un neinițiat, de un om obișnuit, capătă valoare și greutate ontologică prin somatomorfa viață moral-interioară trăită de către erou:

[...]Minunându-se Alexandru și de acestea vedenii, merge mai departe până ajunge la curțile lui Dumnezeu sfântul. **Cu multă sfială întră înlăuntru și dete binețe ca un om de omenie.** Dumnezeu sfântul îl primește cu bunăvoință și cu vorbe blânde ca un părinte adevărat, apoi îl întreabă că după ce umblă el atâta lume? – O, Doamne, mi-i și groază să-ți spun! – Spune, fătul meu, că de mine tot nu poate nime ascunde nici un cuget. – Apoi să-ți spun, Doamne: m-o trimes domnul pe a cărui loc mi-i casa, să vin să te poftesc la el la prânz! – Bine, fătul meu, după ce-i ajunge acasă **să-i spui că atunci oi merge, când va face și el câte ai făcut tu!**³²

Dialogul purtat de către eroul profan cu divinitatea supremă și dinamica lui internă sunt de o incredibilă suculență hermeneutică, oferindu-ne un elocvent exemplu de flexibilitate a gândirii de tip arhaic/tradițional. Ajuns, aproape fără o minimă inițiere!, în

³² *Ibidem*, p. 220; sublinierile sunt ale mele, C.C.

Pronaos biserică Maramureșul Istoric; foto: Felician Săteanu

proximitatea divinității, eroul se comportă firesc, oferind, o dată în plus, veridicitate unui (alt simplu) act sau exercițiu de imaginație. Călătoria înspre o asemenea lume este posibilă, realizabilă, dialogul cu divinitatea supremă de asemenea.

Totuși, falia dintre (ne-)înțelegerea profan-umană și prezența aici, în noua lume în care intră eroul, a unor lucruri pe care le vedea uimit, dar pe care „el nu le putea pricepe, nici nu și le putea tâlcui”³³, este evidentă, obiectivând această călătorie eschatologică întreprinsă de către erou. Deloc surprinzător pentru mentalitarul de tip tradițional, deciptarea unor astfel de lucruri cumva ilogice³⁴, este făcută de către divinitatea superioară³⁵

³³ *Ibidem* p. 146.

³⁴ [...]Ce să facă acum bietul Ion? Supărat, scârbit cum era, s-a pornit la drum, și-a mers, și-a mers, și-a mers o bucată bună, și-a ieșit pe-o tolocă, pe care păștea mulțime de vite, feli de feli, și erau atât de grase și de mândre, cât abia se mișcau, măcar că toloaca aceasta era prundoasă și uscată și iarba mai că nu se afla. Trecând prin ea, s-a dus mai departe și călătorind așa, a intrat într-o țarină cu niște iarba și mare și mieacoșă, cât tot de-a dragul s-o tot paști. Aice iarăși se aflau o mulțime de vite, feli de feli, dară atât de uscate și prizărite, cât abia se cărau. Mergând mai departe dete, după o bucată de vreme, de-un om bând apă dintr-o fântână; dară când se aplecă să beie, atunci apa seca în fund, și când să rădica, fântâna iarăși se împlea; și tot așa mai departe. El s-a mirat foarte, ce să fie aceste lucruri, că el nu le putea pricepe, nici nu și le putea tâlcui! (*Ibidem*, pp. 145-146).

³⁵ Pop-Reteganul 1986, pp. 220-221; Sbierea 2010, pp. 146-147.

ori de către „boierul cel bătrân”.³⁶ Sporind tulburarea unui auditoriu analfabet care transmitea toată moștenirea cultural-tradițională pe cale orală, o astfel de descriere și decriptare a lucrurilor de întâmplat *dincolo*, în zona de pedepsire pentru cele înfăptuite aici, pe pământ, este un fel de *instrumentum regni* al imaginarului tradițional prin care *răul* și/sau *răii* sunt sancționați eschatologic de către comunitate (recte, oricine procedează altfel decât normele moral-umane, în plan eschatologic va suporta consecințele faptelor sale):

[...]Mergând ei mai înainte, au văzut niște vaci care erau slabe, cu toate că aveu iarbă bună și apă limpede. El a întrebat că de ce aceste vaci sunt slabe și el i-a spus că acestea sunt vacile pe care le-au dat oamenii de pomană la săraci și le-a părut rău. Au mai văzut apoi niște vaci grase și frumoase, cu toate că mâncau iarbă cu pământ și beau apă cu glod îndoită. El a întrebat pe cumnată-său de ce acestea sunt grase, când nu au ce mânca și nici apă de băut, și el i-a spus că acestea sunt vacile pe care oamenii le-au dat de pomană și le-au dat cu toată inima. După aceea, au ajuns la mama lui și cumnată-său l-a învățat cum să facă. - Pe când ea s-o hodini, tu să-i scoți încet inelul de pe deget și să vii cu el la mine și când te-o striga mama ta, tu să nu te uiți înapoi, că dacă te-oi uita, acolo rămâi cu ea la trierat spini. El s-a dus cum l-a învățat cumnatu-său, a luat inelul de la mamă-sa și ea a început să-l strige: - Dragul mamei, dragul mamei, uită-te la mine și la țâțșoarele mele, că de aicea te-am crescut, dar el nu s-a uitat. După aceea, s-a dus la cumnatul lui și l-a scos din iad afară și s-a dus la tată-său și i-a dus inelul.³⁷

Chestionarea celui ajuns acolo, în aria de pedepsire a celor care au făcut rău pe pământ, este făcută de către divinitatea superior-canonice (Dumnezeu) sau de către un fost om (tatăl boierului care îl trimisese pe erou), rău cândva și care acum suporta consecințele faptelor sale. La limită, se poate spune că este soluția ortodoxă aleasă de către creatorul anonim de basm de a spori credința, de a îndrepta ceea ce se mai poate îndrepta în timp util. Totodată, important de subliniat mi se pare și următorul aspect: pentru a sublinia și/sau corija astfel de derapaje sau metehne moral-caracteriologice care vor duce, ulterior, după moarte, la pedepsirea celui rău, autorul anonim de basm a imaginat simple situații de viață cotidiană: refuzarea oferirii de apă unor cosași într-o zi de vară³⁸, înșelarea semenilor³⁹, „jurarea pe strâmbătate”⁴⁰, zgârcenia⁴¹ etc.

În contrapartidă, faptele oamenilor săraci și muncitori sunt altfel valorizate în această

³⁶ Furtună 1973, p. 15; Pop-Reteganul 1986, pp. 82-84.

³⁷ Crețu 2010, p. 256-257. Despre particularitățile structurale pe care le are interdicția de a te uita în urmă (subiectul tezei de cercetare doctorală), vorbesc pe larg într-o carte aflată sub tipar.

³⁸ Sbierea 2010, p. 147.

³⁹ Pop-Reteganul 1986, p. 83.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 84.

⁴¹ *Ibidem*, p. 220.

lume a pedepsei, ei fiind recompensați⁴² pentru toate nedreptățile și neajunsurile din lumea de sus, din viață/de pe pământ:

[...]Mai văzut-ai ceva în călătoria ta? – Mai, Doamne, am văzut un tufiș și în el numai unde și unde câte o alună, dar acolo era mii de păsărele ciripind și cântând: <<Bine am văzut, bine vedem și bine vom vedea, că nimic nu ne lipsește!>> -Vezi, fătul meu, acelea păsări sunteți voi muncitorii, care munciți de dimineața până seara, de multe ori chiar flămânzi și însetați numai ca să puteți ținea din munca voastră pe câte venituri toate, și totuși mulțămiiți lui Dumnezeu și pentru atâta; plăcută este înaintea mea purtarea voastră!⁴³

Alteori (*Povestea mamei*, colecția E.D.O. Sevastos), dimpotrivă, ca o subliniere a binomului trup-suflet și ca o marcarea a identității acestuia, sub imperiul acțiunii și hotărârii de sorginte divină o astfel de călătorie sapiențială nu mai are finalitate imediat-umană. Devoalând în mod explicit ceea ce este rezervat doar divinului (recte, cunoașterea viitorului) și prin prisma celor ce s-ar fi putut întâmpla în viitorul-încă-neîntrupat, o acțiune aparent lipsită de logică (moartea prematură a fetei sale), capătă sens și pentru mama acesteia:

[...]Și **mama intră-n rai** unde erau fel de fel de pomi roditori și paseri cântătoare și izvoare reci și limpezi ca lacrima și flori mirositoare de te-adormeau, nu alta. Mama, cunoscând pe fetița ei într-o floare, răpede pune mâna pe ea. Atunci bate un vânt cu clopoței, și un înger îi vine înaintea, și o întreabă: - Ce faci? - Am venit să-mi iau fetița. - Bine, vei lua-o; **dar mai înainte haide să-ți arăt care-i era soarta**. Și îngerul cu mâna lui dreaptă ia pe mama de mâna ei cea dreaptă și-o duce înainte, **de-i arată rând pe rând, una câte una, toate durerile de care era să-i fie bântuită viața**, de se încrâncenă carnea pe nemângâiata mamă. - De vrei, vino, acum, să-ți dau copila, îi zice îngerul. - Ba șadă unde șade că bine șede. Și zbuciumata mamă cu păraie de lacrimi pe obraz, sfârșită de oboseală și de durere, se întoarce singură acasă.⁴⁴

Și câteva concluzii

Monopolul imprescriptibil-creștin al normelor și uzanțelor prin care mentalitarul tradițional românesc reprezenta și valoriza fapte și atitudini morale la nivelul basmului fantastic, se identifică cu însăși ideea de eschatologie populară. „Imaginea românească a

⁴² Uneori fiind îndeajuns o singură faptă bună pentru a retrasa evoluția eschatologică a eroului (= amanetarea singurului veșmânt deținut de cineva pentru a face rost de bani cu care să cumpere de mâncare pentru oaspeții aleși – Dumnezeu și Sfântul Petre – sosiți în casa sa: Hasdeu 2000, p. 39)!...

⁴³ *Ibidem*, p. 221.

⁴⁴ Sevastos 1990, II, pp. 7-8, cu sublinierile mele, C.C.

raului și iadului, corespunde întru totul spiritului profund creștin”, acestea însemnând, „creștinește, răsplată și pedeapsă, pentru fapte bune și pentru păcate”.⁴⁵ Producători și consumatori, ei înșiși de realitate cotidiană, creatorii anonimi de basm fantastic românesc au fost sufocați de o suprarrealitate culturală care nu le-a permis prea mult să inoveze la nivelul acestui motiv ales spre mitanalizare.

Răul, făcut și, mai ales, perpetuat în timpul existenței, va duce la o alienare eschatologică a celui care l-a înfăptuit. Iar imaginația tradițională care valorizează simbolic și social comportamentele umane adecvate, trăite și/sau practicate în timpul vieții, justifică eschatologic atracția aproape sălbatică pentru amănuntele de după moarte, propunând, în basmele fantastice aduse de mine în discuție, o imagologie specifică tuturor spațiilor/lumilor postume.⁴⁶ Există o certă diviziune a spațiului/lumii în care cei care au făcut într-un fel sau altul rău, sunt distribuiți spre împlinirea destinului lor postum, urmare a lacunelor caracteriologice manifestate în timpul vieții. Este de amintit, astfel, pe lângă amănunțita descriere a procedeelelor de pedepsire, și repertorierea tuturor defectelor și/sau viciilor omenești care sunt taxate ca atare.

Cât privește localizarea și structura topoimagologică a unui astfel de spațiu/tărâm al postexistenței, trebuie reiterat modelul folcloric de bază. Eroii basmelor aduse în discuție trec către iad în mod tradițional, de sus în jos⁴⁷, iar când nu se întâmplă astfel, trecerea pe orizontală este firească și îngăduită/facilitată de către divinitate: [...] *Tu vezi de mănâncă ceva, ia-ți merinde și te pune la cale, te tot du până-i da undeva de Dumnezeu și-i spune porunca ce-o ai de la boier; Domnul ceriului este mult mai milostiv decât domni pământești!*⁴⁸

Este de remarcat apoi caracterul absolut și imuabil al justiției postume, descoperite de către eroul de basm care ajunge într-o astfel de lume în care sunt pedepsiți cei care au făcut rău. Puternic investit simbolic, un astfel de spațiu nu permitea excepții bazate pe considerente sociale, determinant fiind doar eticul. Ceea ce dă impresia că mentalitarul tradițional este interesat în mod deosebit (sau particular) de înfăptuirea dreptății postume; cu derapaje în zona justiției pământești⁴⁹, aceasta nu poate fi surmontată și într-o lume în

⁴⁵ Papadima 2015, p. 66.

⁴⁶ Aici este de amintit, tot în legătură cu imaginarul post-existenței, un interesant studiu al Corinei Bejinariu (2012), studiu în care conținuturile hermeneutice ale unor astfel de călătorii și/sau pedepsiri într-o lume postumă, au fost structurate și remodelate de filtrul popular conform unei retorici religioase de tip creștin (vezi Bejinariu 2012, p. 326 și următ.).

⁴⁷ În basmul *Vizor, craiul șerpilor* (colecția I. Pop-Reteganul), înainte de a porni în călătoria către iad, eroul va fi inițiat de către acest împărat al șerpilor cum să facă și ce instrumentar magic să folosească spre a putea trece, asemenea lui Aeneas!, printr-un loc consacrat spiritual (un *mormânt*, în cazul basmului citat) către tărâmul iadului... (Pop-Reteganul 1986, p. 83). Aici este de reamintit ceea ce se credea, la nivelul eposului tradițional, despre topografia spațiilor postexistențiale: [...] *Sus și jos ne poartă către ceea ce poporul numește <<rai>> și <<iad>>; [...] Sus e ceru; acolo e bine că e împărăția lui Dumnezeu. Jos e întunerecu; acolo e rău, că e împărăția necuratului, e locu lui...* (Bernea 1997, p. 81).

⁴⁸ Pop-Reteganul 1986, p. 219, cu sublinierile mele, C.C.

⁴⁹ Aș aminti aici un amănunt interesant care vizează și valorizează astfel de proiecții imagologice: eroul trimis de boierul cel tânăr la iad să îi aducă coroana aflată la tatăl său, boierul cel bătrân, ajuns în lumea în

care și ordinea socială (din lumea de sus) se subordonează justiției divine: *fiat justitia, ruat caelum*. Pedepsirea postumă a celui vinovat pentru diferite rele înfăptuite în timpul vieții, este definitorie dogmei creștine, dimensiunea morală a celor trăite cotidian și valorizate postum fiind subliniată în mod repetat.⁵⁰

Și, la fel de important de subliniat din perspectiva hermeneutică, este faptul că, față de clasicele descinderi în tărâmurile ale (pedepsirii) morților, aici, în basmul fantastic românesc, o astfel de intrare a cuiva viu într-un tărâm al morților nu mai este grevată pe păstrarea unei interdicții. Vorbind despre fundamentul mitic al interdicției de a te uita în urmă, reiteram într-un studiu recent apărut⁵¹, necesitatea păstrării interdicției stipulate de către divinitatea stăpânitoare peste aceste meleaguri ale umbrelor/morților, condiție sine qua non a permiterii intrării cuiva (încă) viu într-un tărâm al morților. Or, în basmele fantastice aduse de mine în discuție în prezentul studiu, nu se menționează un asemenea interdict, ba dimpotrivă, este menționat în mod explicit ca eroul să fie foarte atent la ceea ce vede acolo: [...] *După aceea intri în groapă, și mergând puținel, te vei afla în cealaltă lume; ai grijă însă, să nu uiți nimic din ce-i vedea, căci tatăl domnului-tău, pe care ți-l va arăta oarecineva de pe acolo, te va întreba de tot ce-ai văzut; altmintrelea acelea îți vor fi de folos în viață.*⁵² Armonizarea ontologicului cu gnoseologicul funcțional (vezi acel ... *altmintrelea acelea îți vor fi de folos în viață*), nu are de ce să ne mire: fiindă practică, omul tradițional încerca să se folosească, în existența sa, de tot ce putea să-i ajute/salveze faptele de conștiință. Iar o descindere a cuiva viu într-un loc al pedepsirii post-existențiale era un subiect „tare”, care putea (re)obiectiva oricând existența cotidiană, cât încă nu era prea târziu...⁵³

Totuși, chiar dacă surprinde, ardoarea cu care sunt amintite și descrise pedepsele aplicate postum celor care făcuseră rău în timpul existenței lor, implacabilitatea destinului post-existențial, comportă, pe locuri, anumite (ne)limitări eschatologice. Fenomenologia (generală a) imaginării unui astfel de moment a permis introducerea, la nivelul epicului fantast de basm, a unei „supape” imaginare prin intermediul căreia, izolând anumite psihocariere, s-ar fi putut deturna sau corija, în timp util și în viața cotidiană a auditoriului, o eventuală pedeapsă post-existențială. Dar, fără a mai reitera modelul mitic al altor intrări în zone rezervate celor morți, fără amplele pre-inițieri necesare unei astfel de inoportune

care acesta își ispășea pedeapsa postumă, va perpetua un inechitabil comportament social de tip senior-vasal: [...] *Se duse Petru și când fu înaintea lui, îi sărută mâna și-i spuse din ce pricină a venit.* (Pop-Reteganul 1986, p. 83).

⁵⁰ Pentru inventarul credințelor postexistențiale vizând repartizarea la Rai sau Iad după comportamentul din timpul vieții, vezi spre exemplu Fochi 1976, pp. 244-246.

⁵¹ Cioancă 2014b.

⁵² Pop-Reteganul 1986, p. 82, cu sublinierea mea, C.C.

⁵³ [...] *Înseamnă (Iadul – n.m., C.C.) pierderea lui Dumnezeu și, cum nimic altceva nu poate da speranță sufletului celui defunct, despărțit de corp și de realitățile sensibile, coincide cu nefericirea absolută, cu lipsa esențială, cu chinul misterios și de nepătruns. Înseamnă eșecul total, definitiv, ireparabil al unei existențe umane. Convertirea păcătosului nu mai este posibilă; înrăit în păcat, el va rămâne veșnic ostaticul suferinței sale.* (Chevalier, Ghebrant 2009, p. 471).

descinderi!⁵⁴ Spre exemplu, în sus-citatul basm al colecției I. Pop-Reteganul (*Vizor, craiul șerpilor*), eroul sărac ajuns la iad poartă o succulentă discuție cu tatăl boierului care îl trimisese către iad⁵⁵, fiindu-i reiterată necesitatea unei trăiri conform-morale prin care să evite „distribuirea” postumă într-un astfel de loc al pedepsirii.

Mai mult, ca o reafirmare a axiologiei tradiționale în care erau reprezentate, simbolizate și valorizate actele de cultură populară, este de subliniat atitudinea morală pe care o are eroul sărac; epifenomen activ al acestei axiologii tradiționale, după împlinirea dificilei porunci primite de la seniorul său (călătoria la iad spre aducerea coroanei de la tatăl boierului), în pericol de a primi o altă bătaie de la servitorii seniorului, eroul va folosi obiectul magic dăruit de socrul său, craiul șerpilor: „o pușculiță cu apă” care împietrea orice dorea. Normând sistemul axiologic tradițional, definitoriu mi se pare în contextul mitanalizei de față, regretul sincer manifestat de eroul care se folosise de obiectul magic pentru a-i împietri pe cei care doreau să îi facă iarăși rău (boierul și servitorii săi): răul suferit de el și răul făcut de el împotriva celor care voiau să îi facă rău, devin, prin prisma celor văzute „în cealaltă lume”, un fel de „etimon” al realului pe care l-ar fi trăit ulterior, în post-existență; ca atare, căindu-se pentru răul făcut, el vrea să schimbe realitatea răului făcut deja.⁵⁶ Tot legat de regimul apetențelor sociale de satisfăcut (= ale boierului), chiar cu riscul generării unor situații injuste (pentru eroul sărac, executantul poruncilor), abia intervenția divinității majore face ca lucrurile să fie reglementate - într-un alt basm al colecției I. Pop-Reteganul (*Zâna apelor*), după întoarcerea de la iad eroul va fi întemnițat, urmând a fi spânzurat, dar intervenția directă a divinității supreme (Dumnezeu) și justiția divină vor duce la corijarea situației, eroul fiind eliberat magic din „fiară și pente din tălpile picioarelor și până în grumazi”⁵⁷...

Delegând reprezentanți ai păturilor sociale inferioare spre a merge către iad întru împlinirea unui destin propriu/și sau porunci, creatorul anonim de basm fantastic a mizat pe apetența pentru justițiabilitate a auditoriului. Abaterile morale ale celor din clasele

⁵⁴ Este de (re)amintit aici faptul că modelul ontologic de referință, prezent la nivelul mitului, în basmul fantastic românesc nu mai există. Se știe, Aeneas, când îi va solicita Sybillei permisiunea de „a intra în Orcus” (Vergilius 1980, VI, 103 și urmât.), o va face invocând numeroase și ilustre precedente – Orfeu, Pollux, Tezeu și „pe marele Alcide” = Hercule (*Ibidem*, 119-123), și, mai ales!, după importante acte magico-ritualice înfăptuite la sugestia și/sau sub supravegherea Sybillei (*Ibidem*, 243-263)...

⁵⁵ [...]Dară ce-ai mai văzut? –N-am mai văzut nimic. –N-ai mai văzut că nu te-ai dus mai încolo. Dară să vezi altele te-ai îngrozi; **te grijește, dară, să nu ajungi și tu pe aici.** Dar feciorul meu ce mai face? –Face bine că-i sănătos. –Cum o mai duceți laolaltă? –Rău de tot, că m-a bătut de două ori pe nedreptul. –Atunci e rău de tot; mă tem că și el va ajunge pe aici pe undeva. Te du, Petre, du-i coroana și mai iartă și tu cât poți. (Pop-Reteganul 1986, p. 84; sublinierea este a mea, C.C.).

⁵⁶ [...]Când ajunse Petru cu coroana acasă și-o dete domnului, acela iar chemă toți servitorii și le porunci să-I dea lui Petru o sută de nuiete. Atunci Petru scoase pușculița și-i stropi pe toți cu apă, încât într-o clipă toți, cu domnul cu tot, s-au făcut stane de piatră. **Văzând asta Petru, își aduse aminte de aceea ce a văzut în cealaltă lume și se cutremură.** Deci se duse iar la socru-său, **ca să-i dea ceva, ca să-i învie iarăși.** Zărindu-l, socru-său îi zise: -Ce-i, Petre? –E rău, tată. –Cum? –**Mi-e frică de păcat.** –Nu te teme, Petre; așa li s-a convenit lor; aceea le-a fost răsplata. (*Ibidem*; sublinierile mele, C.C.).

⁵⁷ *Ibidem*, pp. 221-222.

superioare, greu de reglementat și taxat în planul real al cotidianului, aici, în zona justiției postume puteau fi liber sublinate și pedepsite. Nu pot să nu remarc cum, pe modelul miticelor călătorii înspre lumi/spații infernale, mentalitarul tradițional românesc de basm fantastic a vulgarizat motivul *muncilor iadului*. Prin substratul moral și social implicat, cei care sunt pedepsiți la iad sunt, îndeobște, din păturile sociale bogate, mai supuse, la nivel cotidian-existențial, derapajelor caracteriologice și/sau tentațiilor care vor duce la postume pedepse.⁵⁸

Că avem de-a face preponderent cu oameni săraci care, pe filiera mitică (călătoriile către iad ale unor eroi sau zei consacrați precum Ghilgameș, Marduk, Herakles, Orfeu, Aeneas etc.), călătoresc la iad spre a satisface o poruncă sau un capriciu al seniorului căruia îi sunt vasali, nu trebuie să ne mire: probabil este modul subtil prin care omul de rând va reuși să scape, dincolo de moarte, de vexațiunile din timpul vieții. „*Fiindcă, cum inspirat spunea Papadima, în concepția etică populară, și păcatul și virtutea nu-și justifică existența decât prin pedeapsă și răsplată. Oricât de târziu ar veni ele...*”⁵⁹

⁵⁸ Într-o legendă bucovineană, descrierea „muncilor iadului” la care sunt supuși cei avuți este circumstanțiată justițial tocmai de comportamentul inoportun al celor pedepsiți: [...] *Văzui arzând în vâltori / bogați neîndurători / carii tot s-au veselit / și săraci n-au miluit.* (Marian 1995, p. 296).

⁵⁹ Papadima 2015, p. 184.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

- Bârlea 1966** - Bârlea, Ov., *Antologie de proză populară epică*, vol. I-III, Editura pentru Literatură, București, 1966.
- Bejinariu 2012** - Bejinariu, Corina, *Expresii folclorizate ale imaginarului postum de inspirație religioasă*, în *Acta Musei Porolisensis*, XXXIV, Zalău, 2012, pp. 319-330.
- Bernea 1997** - Bernea, E., *Spațiu, timp și cauzalitate la poporul român*, Editura Humanitas, București, 1997.
- Betea 2013** - Betea, Raluca, *Păcătoși și pedepse eterne. Iconografia Iadului în bisericile de lemn din comitatul Maramureș*, în *Memoria Ethnologica*, nr. 46-47 (ianuarie-iunie), Baia Mare, 2013, pp. 86-101.
- Brunel 2008** - Brunel, P., *Invocarea morților și coborârea în Infern* (Trad. de Aurora Băgiag, Cristina Chirteș), Editura Dacia, Cluj-Napoca, 2008.
- Chevalier, Ghebrant 2009** - Chevalier, J., Ghebrant, A., *Dicționar de simboluri. Mituri, vise, obiceiuri, gesturi, forme, figuri, culori, numere* (Trad. de Micaela Slăvescu, L. Zoicaș – coord.), Editura Polirom, Iași, 2009.
- Cioancă 2014a** - Cioancă, C., *Interdicția de a privi în urmă în basmul românesc. Imaginariile unei interdicții*, în *Memoria Ethnologica*, An XIV, nr. 50-51 (ianuarie – iunie 2014), pp. 98-105.
- Cioancă 2014b** - Cioancă, C., *Somatologia interdicției de a te uita în urmă în basmul românesc: fundamentul mitic*, în *Arhivele Olteniei*, SN, nr. 28, 2014, pp. 265-282.
- Cioancă 2015** - Cioancă, C., *A privi înapoi sau Alteritatea unui interdict al basmului fantastic românesc. Câteva considerații hermeneutice*, în *Buridava. Studii și materiale* nr. XII. 2, 2015, pp. 177-188.
- Cioancă 2017** - Cioancă, C., *Metensomatoza interdicției de a te uita în urmă în basmul fantastic românesc*, în *Drobeta (seria Etnografie)*, XXVII, 2017 (în curs de apariție).
- Crețu 1980** - Crețu, V.T., *Ethosul folcloric – sistem deschis*, Editura Facla, Timișoara, 1980.

- Crețu 2010** - Crețu, Gr., *Basme populare românești*, vol. I-II (Ediție îngrijită de I. Datcu și I. Stănculescu, Prefață de I. Datcu), Editura Saeculum I.O., București, 2010.
- Culianu 1994** - Culianu, I.P., *Călătorii în lumea de dincolo* (Trad. de Gabriela și A. Oișteanu, Prefață și note – A. Oișteanu, Cuvânt înainte de L. E. Sullivan), Editura Nemira, București, 1994.
- Eliade 1978** - Eliade, M., *Aspecte ale mitului* (Trad. de P.G. Dinopol, Prefață de V. Nicolescu), Editura Univers, București, 1978.
- Evseev 1994** - Evseev, I., *Dicționar de simboluri și arhetipuri culturale*, Editura Amarcord, Timișoara, 1994.
- Furtună 1973** - Furtună, D., *Izvodiri din bătrâni. Basme, legende, snoave, cântice bătrânești și plugușoare din Moldova*, Editura Minerva [1912] 1973.
- Fochi 1976** - Fochi, A., *Datini și eresuri populare de la sfârșitul secolului al XIX-lea: răspunsurile la chestionarele lui Nicolae Densușianu*, Editura Minerva, București, 1976.
- Ghisoni 1962** - Ghisoni, P., *Eschatologie infernale*, La Colombe, Paris, 1962.
- Hasdeu 2000** - Hasdeu, B.P., *Literatură populară. Basme populare românești* (Ediție îngrijită de Lia Stoica Vasilescu, Prefață de Ov. Bârlea), Editura Grai și Suflet – Cultura Națională, București, 2000.
- Jost 1961** - Jost, Fr., *Les Jugement des morts* (col. *Sources Orientales*, nr. 4), Seuil, Paris, 1961.
- Kernbach 1989** - Kernbach, V., *Dicționar de mitologie generală*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1989.
- Knight 1970** - Knight, W.F.J., *Elysion: On Ancient Greek and Roman Beliefs Concerning a Life after Death* (with an introduction by G. Wilson Knight), Rider & Company, London, 1970.
- Knight 1973** - Knight, W.F.J., *Elysion: On Ancient Greek and Roman Beliefs Concerning a Life after Death*, în *The American Journal of Philology*, vol. 94, nr. 4, 1973, p. 398-400.

- Marian 1995** - Marian, S. Fl., *Înmormântarea la români*, Editura Grai și Suflet – Cultura Națională, București, 1995.
- Marienescu 2008** - Marienescu, At. M., *Cultul păgân și creștin. Sărbătorile și datinile romane vechi* (Ediție critică de I. Oprișan), Editura Saeculum I.O., București, 2008.
- Nijloveanu 1982** - Nijloveanu, I., *Folclor din Oltenia și Muntenia (VIII). Basme populare românești*, Editura Minerva, București, 1982.
- Olinescu 2001** - Olinescu, M., *Mitologie românească. Cu desene și xilografuri de autor* (Ediție critică și prefață de I. Oprișan), Editura Saeculum I.O., București, [1944] 2001.
- Ovidius 1972** - Ovidius, P., *Metamorfoze* (Studiu introductiv, traducere și note – D. Popescu), Editura Științifică, București, 1972.
- Papadima 2015** - Papadima, Ov., *O viziune românească a lumii* (Ediție definitivă, revăzută de autor, cu o prefață de I. Oprișan), Editura Saeculum I.O., București, 2015.
- Pop-Reteganul 1986** - Pop-Reteganul, I., *Povești ardelenesti. Basme, legende, snoave, tradiții și povestiri* (Ediție îngrijită și studiu introductiv de V. Netea), Editura Minerva, București [1888; 1895; 1903] 1986.
- Robea 1986** - Robea, M.M., *Folclor din Oltenia și Muntenia (IX). Basme populare românești*, Editura Minerva, București, 1986.
- Sbiera 2010** - Sbiera, I.G., *Povești și poezii populare românești*, în vol. *Basmele românilor*, VII, Editura Curtea Veche, București, 2010.
- Sevastos 1990** - Sevastos, Elena Didia Odorica, *Literatură populară*, vol. I-II (Ediție îngrijită și Prefață de I. Ilișiu), Editura Minerva, București, 1990.
- Taloș 2001** - Taloș, I., *Gândirea magico-religioasă la români. Dicționar* (cu o Prefață de Cl. Lecouteux), Editura Enciclopedică, București, 2001.
- Vergilius 1980** - Vergilius, *Eneida* (Trad. G. Coșbuc, Ediție îngrijită, note și prefață de Stella Petecel), Editura Univers, București, 1980.